
beweging op de voorgrond waren getreden, bleek nu overduidelijk hoezeer het orthodoxe réveil tevens van onderop werd gevoed en gedragen. Daarin verschilde laatstgenoemde beweging van de Groninger richting, die bij alle goed werk dat zij in de gemeenten verrichtte, toch altijd min of meer een beweging van de elite, met name van theologen en predikanten, richting de lagere standen was gebleven.

Toen de orthodoxe réveilbeweging op gang kwam, werd zij niet alleen gedragen door personen uit de oude Vaderlandse Kerk, maar ook door orthodoxe protestanten uit kleinere kerkgemeenschappen. Bekende voorbeelden daarvan zijn: de afgescheiden predikant A. Brummelkamp, de doopsgezinde voorganger Jan de Liefde en de remonstrantse predikant M. Cohen Stuart. Zoals uit enkele nu volgende bijdragen zal blijken, hebben evenwel ook minder bekende personen uit diverse kerken de orthodoxe réveilbeweging kracht verleend. Van begin jaren vijftig af echter – de breuk binnen de ‘Christelijke Vrienden’ is daarvan een belangrijk signaal –, maar vooral na 1867, als het orthodoxe réveil via de stembus invloed krijgt op de verkiezing van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten, en daarmee tevens steeds meer binnenkerkelijk wordt, wordt het brede, kerkgrenzen overstijgende, orthodoxe réveil steeds meer het hervormde réveil. Dan pas komt ook voor dit steeds kerkelijker wordende orthodoxe réveil de aanduiding ‘le Réveil’, ‘de Réveil’ of ‘het Réveil’ op. Dat het lidwoord nog wisselt, laat zien dat de aanduiding in de jaren zestig nog geen staande uitdrukking is geworden; vandaar ook dat naast ‘Réveil’ ook ‘Reveil’ kan worden gespeld. Wel is uit de dominantie van ‘Réveil’ over ooit wel eens gebezigde aanduidingen als ‘opwekking’ of ‘*revival*’ de verwantschap met het Zwitserse en Franse Réveil af te lezen. Hoe snel vervolgens ‘het Réveil’ als enige aanduiding in zwang komt en tevens als begrip steeds meer inhoud krijgt, blijkt uit drie achtereenvolgende edities van het dagboek van de Réveilman Willem de Clercq. Waar bezorger Allard Pierson in 1873 spreekt van ‘het nog zoo weinig bekende Réveil’, daar rept hij in 1887 van ‘het nog te weinig bekende Réveil’, en in 1889, bij de derde editie, van ‘het bekende Réveil’. Bij nader toezien blijkt deze snelle ontwikkeling samen te hangen met de strijd om de mantel van G. Groen van Prinsterer: hing de democratische A. Kuiper, die in 1885 meldde dat hij voorjaar 1876 in een droom Groens hemelvaart had waargenomen, zich terecht (als eens Elisa na Elia’s hemelvaart deed) deze mantel om of niet? Na Kuypers Doleantie van 1886 werd de in de jaren twintig/dertig ontstane brede orthodox-protestantse réveilbeweging voorgoed ‘het (orthodox-)hervormde Réveil’, waarbij de bepaling ‘(orthodox-)hervormde’ veelal verzwegen, maar wel

² Vree, Réveil en (Neo-)Calvinisme, m.n. 25v., 40.